

TÜRKÇE Y VE İLGİLİ SESLER*

The Turkish Y and Related Sounds

Sir Gerard CLAUSON (Çev.: Selcen KOCA SARI**)

Gazi Türkiyatı, Bahar 2013/12: 175-194

Terminoloji. Bu çalışmamda “Türkçe”yi dar anlamıyla ‘Türkiye’nin dili’ için değil, Türk adının kaynağı olan Türkü Hanedanının (MS 6.-8. yy.) ve bu tarihten öncekilerin diliyle genetik bakımdan ilişkili bütün diller için genel bir terim olarak kullandım. Başka bir ifadeyle “Türkçe” (Turkish) tabirini diğer bazı bilim adamlarının kullandıkları “Turkic” terimine tercih ediyorum. Benim için “Turkic” tartışmaya açık görünmektedir, çünkü Yunanca *tourkikos* sıfatı İngilizcede kullanılacaksa, uygun bir şekilde ya “Turcic” ya da “Turkik” olarak transkribe edilmelidir, fakat her iki şekil de oldukça tuhaf görünmektedir. Aynı şekilde “Moğolca”yı (Mongolian) da 13. yüzyıla ait Mongol-un Ni’uç’a Tobçi’an’ın, yani “Gizli Tarih”in diliyle genetik bakımdan ilgili bütün diller için genel bir terim olarak benimsedim. Çizgi işaretini ise “söz başı”, “söz ortası” ve “söz sonu” ifadelerini tekrarlamaktan kaçınmak için tercih ediyorum; yani *y-*, *-y-*, *-y*, sırasıyla söz başı, söz ortası ve söz sonu *y* anlamındadır.

Transliterasyon. Transliterasyon için, Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî alfabesini tercih ettim, fakat bu alfabede temsil edilmeyen sesler için 7 ek harf kullandım. Bu ilave harfler ile bunların temsil ettiği sesler şunlardır:

- 1) İngilizcedeki *the* kelimesinde telaffuz edilen ötümlü sızıcı-diş sesi için *đ*,
- 2) Fransızcadaki *été* kelimesinde telaffuz edilen kapalı *e* için *é*,
- 3) İspanyolcadaki *señor* kelimesinde telaffuz edilen öndamaksıl nazal ses için *ñ*,
- 4) İngilizcedeki *sing* kelimesinde telaffuz edilen gırtlaksıl nazal ses için *ŋ*,
- 5) Rusça *телo* (tyelo şeklinde telaffuz edilir) kelimesinde telaffuz edilen öndamaksıl *t* için *t’*,
- 6) İngilizcede bulunan *w* için *w*,
- 7) Almanca *machen* ya da İskoç dilinde *loch* kelimesinde telaffuz edilen ötümsüz sürtünmeli gırtlaksıl ses için *x*.

* Clauson, Sir Gerard (1957), “The Turkish Y and Related Sounds”, *Studia Altaica, Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8 August 1957*, Ural-altaische Bibliothek 5, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1957, s. 33-45.

(Ç.n.) Metnin içerisinde dağınık bir şekilde yer alan kısaltma ve kaynaklar çevirinin sonuna topluca eklenmiştir.

** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, i.selcensari@gmail.com

Küçük bir noktada, resmî Türk alfabesinin kullanımından uzaklaştım: ğ harfini sadece artdamaksıl g ve ötümlü gırtlaksıl sürtünmeli bir sesi temsil eden Arapça *gaym* için kullandım, çünkü erken dönem Türkçede bu harfin gösterdiği ses bu şekilde telaffuz edilmiş gibi görünmektedir. Erken dönem Türkçede var olan uzun ünlüleri iki nokta ile diğerlerinden ayırt ettim: uzun *a* için *a:* gibi. Uzunluk göstermede kullanılan üst çizgiyi tercih etmedim, zira *ö* ve *ü* üzerine çizilen üst çizgi oldukça biçimsiz ve karışık görünmektedir. Çalışmada standartlığı sağlamak için aynı alfabeyle, Arapçanın transkribe edilmesinde de kullandım; yalnız Arapça seslerden *aym* için *ʿ* harfini, *qa* için *q* harfini kullandım ve “sert” sesler için ise harflerin altına nokta eklemeyi tercih ettim: *h, d, s, t* ve *z* gibi.

Tarihlendirme. Milattan sonraki yüzyılları belirtmede kullanılan Romen rakamlarını şu dört formülle, tek tek kelimeleri, metinleri ve dilleri tarihlendirmek için kullandım:

- 1) VIII: MS 701 ve 800 arasında kullanıldığı bilinen kelime vd. unsurları gösterir.
- 2) VIII/IX: MS 701 ve 900 arasında, fakat MS 800'den önce veya sonra ya da her ikisinde de kullanılması mümkün görünen, kelime vd. unsurları gösterir.
- 3) XV ve sonrası: MS 1400'den sonra yaklaşık bir asırdan fazla kullanılmış, fakat bu kullanılış süresi kesin bir şekilde tanımlanamayan kelime vd. unsurları gösterir.
- 4) XX öncesi: MS 1901'den önce yaklaşık bir asırdan fazla kullanılmış, fakat bu kullanılış süresi kesin bir şekilde tanımlanamayan kelime vd. unsurları gösterir.

Arkadaşım Prof. N. N. Poppe'ye böyle bir doğum günü hediyesi vermek benim için büyük bir memnuniyet olduğu kadar, aynı zamanda bir ayrıcalıktır. 1956 yazında Londra'da yaptığımız uzun konuşmalardan doğan, ona hitap edebilecek bundan daha uygun bir konu bulabileceğimi düşünmüyorum.

Son yüzyıl içerisinde Türkçenin fonetiğiyle ilgili çok sayıda çalışma yapıldı; fakat yapılan çalışmaların neredeyse tamamı, tabiri caizse, yatay yönlüdür; yani bu çalışmalar, belirli bir zaman dilimi dâhilinde (genellikle günümüzdeki) tek bir Türk dilinin ya da dil gruplarının bütün fonetik yapısını tespit etmeye veya belirlenen bir veya iki önemli Türkçe kelimenin çeşitli diller içerisinde almış olduğu şekillerin görünümünü vermeye yönelik çalışmalardır. Farklı bir metot olarak, seçilmiş bir veya iki Türkçe sesin, son 1200 yıl içerisindeki hayat hikâyesini çözmeye çalışmak ve daha sonra da, elde edilen sonuçlarda bizi önemli Türkçe metinlere sahip olduğumuz VIII. yüzyılın birinci yarısından daha geri bir tarihe götürebilecek herhangi bir belirti olup olmadığını değerlendirmek, konuya yaklaşımda faydalı olacakmış gibi görünmektedir. Bu tür çalışmalar ise tabiri caizse dikey yönlüdür.

Olası herhangi bir yanlış anlaşılardan kaçınmak için, bu çalışmanın Türkçe olarak bilinen çok çeşitli dillerde ve tüm zamanlarda, ünlüyle ve büyük bir

çoğunluğu *c-* ve *ç-* ünsüzleriyle başlayan kelimelerin oluşumlarının kapsamlı bir analizine dayandığını açıklamalıyım. Bu sınırların dışında, konuyla ilgili bilgilere yeterince sahip olduğumu veya büyük bir yetkiyle konuştuğumu iddia edemem. Ayrıca, bu malzemelerin arasında hiçbir yanlış ve eksik olmadığını da garanti edemem. Doğruyu söylemek gerekirse, örneklerin rehber olması, yanlışlıkları ve eksiklikleri beraberinde getirebilir ve bu da oldukça doğaldır.

Türkçenin en eski tarihi gizemlerle örtülüdür. Gerçekte, Türkçenin Moğolca (ileride "Moğ." olarak kısaltılacaktır) ve Tunguz dilleriyle genetik bakımdan akraba olup olmadığı sorusu hâlâ heyecanla tartışılmaktadır. Benim bu konuda dikkate alınmaya değer görüşüm, bu akrabalık ilişkisinin mevcut olmadığı yönündedir. Bu görüşümün sebeplerini Central Asiatic Journal II 3'te yayımlanan bir makalede belirttim. Bu görüşlerime uygun olarak, makalemi şu varsayımlara dayandırarak yazdım: Bir kelime hem Türkçede hem de Moğolcada aynı biçimde görülüyorsa, bu durum, ilgili kelimenin bir dilde yerli unsur, öteki dilde ise alıntı olduğunu gösterir. Ayrıca Moğolcadaki bir Türkçe kelime, uygun durumlarda Türkçedeki bu kelimenin hayat hikâyesini açıklamada kullanılır.

İlk olarak, bu çalışmaya dâhil edilen ve bu çalışmanın dışında bırakılan Türk dillerini kısaca özetlemeliyim. Ben, Dr. Pritsak'ın *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, (ileride "Pritsak 1955" şeklinde anılacaktır) adlı kitabında ifade edilen, Hunların bir çeşit erken Türkçe konuştuklarına dair görüşünü kabul ediyorum; fakat Hunların konuştuğu dil hakkındaki bilgilerimiz oldukça belirsiz ve şüpheli olduğu için, bu dili çalışmanın sınırları içerisine dâhil etmedim. Ayrıca, Proto-Bulgarcanın, Hun dilinin daha sonraki bir biçimi ya da büyük oranda, batıya gerçekleşen Hun hareketlerini şekillendiren Türk boyunun diliyle yakından ilgili olduğu ve Çuvaşcanın, Proto-Bulgarcanın sonraki biçimini oluşturduğu yönündeki görüşlerini de kabul ediyorum; fakat Çuvaşçayı, Türkçenin konuşulduğu esas bölgenin hayli dışında kalması nedeniyle, bu çalışmanın dışında bırakıyorum. Benzer bir şekilde, A. P. Okladnikov'un *Istoriya Yakutskoy* adlı eserinde açıklanan, Yakutçanın, VIII. yy. Türkü yazıtlarında adı geçen Üç Kunkanların dilinin daha sonraki şekli olduğu görüşünü de geçici olarak kabul etmeme rağmen, Yakutçayı da, Çuvaşça gibi, Türkçenin konuşulduğu esas bölgeden hayli uzaklaşmış olması nedeniyle, bu çalışmanın sınırları dışında bıraktım.

Yenisey ve Talas vadilerinde bulunan "Runik" yazıtların Türkçenin mevcut en eski metinleri olup olmadığı (izole edilmiş kelime ve ifadelerin bulunduğunu belirten yabancı kaynaklara karşılık) hâlâ tartışmaya açık bir sorudur. Rus meslektaşlarımız bu yazıtların tarihinin çok daha eskilere, belki VI. yy.a gidebileceğini iddia etmektedirler. Bu görüş doğru olabilir, fakat tartışmaya da açıktır. Ben, yazıtların büyük olasılıkla o kadar eski olmadığı görüşündeyim. Her ne durumda olurlarsa olsunlar, bu yazıtlar çoğunlukla tutarsız ve eksiktir; dolayısıyla, çalışmamda Yenisey ve Talas vadilerinde bulunan yazıtların diline yer vermedim.

Güvenilir bir şekilde tarihlendirilebilecek en erken Türkçe metinler, Orhon Vadisi'nde bulunan ve Kuzey Türkü Hanedanı ile ilişkilendirilen "Runik" yazıtlardır. Bu metinlerin dilini, çalışmamda VIII Türkü şeklinde belirttim. Aynı yazıyla yazılmış kâğıt dokümanların (*Irk Bitig* ve küçük metinlerin) dilini ise VIII/IX Türkü şeklinde tanımladım.

Aynı yazıyla yazılmış, ilk Uygur Hanedanıyla ilişkili iki yazıt daha vardır: Şineusu ve Kara Balgasun (sonuncusu sadece birkaç parça hâindedir). Bu yazıtların dili ise VIII Uyg. şeklinde belirtilmiştir.

"Uygur" ismi oldukça yanlış kullanılmaktadır. Çinli tarihçiler, Uygurların belirsiz bir şekilde VIII. yy. başlarına kadar ortaya çıkmadıklarını aktarmaktadır ve bu tarihten önceki Çin tarihlerinde şimdiye kadar "Uygur" şeklinde adlandırılan boyun, gerçekte Oğuz boyunu bildirmesiyle ilgili makul herhangi bir şüphe yoktur. Türklerin erken tarihi üzerine olan standart çalışmaların çoğu, gerçekte Oğuz olanların "Uygur" olarak ifade edilmesi sebebiyle kafa karıştırıcıdır. Örneğin Wieger, *Textes Historiques* adlı eserinde gerçekte sadece Tung Hu 'doğu barbarları' olanlara "Tunguz" şeklinde işaret etmektedir. Son yüzyılda "Uygurca" terimi Uygur yazısıyla veya Uygur yazısından türetilen resmî Moğol alfabesiyle yazılan herhangi bir Türk dilini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu, Latin alfabesiyle yazılmış tüm dilleri "Latince" olarak adlandırmaktan daha akla yatkın değildir. Şimdilerde bu terim daha mantıklı bir şekilde sınırlandırılmaktadır. Örneğin *Kutağgu Bilig* gibi metinler artık Uygurca olarak adlandırılmamaktadır. Fakat son zamanlarda Rus ve Çin meslektaşlarımız bu terimin anlam alanını tekrar genişletmiş ve gerçek bilimsel temelleri olmadığı görünen bir adlandırma ile Şincan'da kullanılan modern Türkçeyi "Yeni Uygurca" olarak adlandırmışlardır.

Açıkçası Uygurca, Birinci Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtları tanımlamada kullanılan uygun bir terimdir. Bu terimi Budizm'le ilgili Türkçe eserlerin dili için kullanan çağdaş bir otorite de bulunmaktadır. Bu dille yazılmış metinler XVIII. yy.da Budist manastırlarında hâlâ kopya ediliyordu; fakat bu tarihten sonra bu dil, bugünkü Latince gibi ölü bir dil hâlini aldı. Esas sorun, bu terimin, örneğin, Radloff'un *Uigurische Sprachdenkmäler* adlı eserinde yayımlanan ve kesin bir şekilde Tuğluk Temür zamanından (MS 1347-1363) daha eskiye tarihlendirilemeyen, Uygur yazısıyla yazılmış anlaşmaların ve diğer belgelerin dilini tanımlamada uygun olup olmadığıdır. Henüz yayımlanmamış aynı türden diğer dokümanlar, resmî dili Hakanî olan (aşağıya bk.) Karahanlı Hanedanı ile ilişkilidir; fakat daha sonra izah edilecek sebepler nedeniyle bu dokümanların dilini de hâlâ Uygurca olarak adlandırmaktayım.

Burada açıklanması zor sebepler dolayısıyla, Mani dinine ait kutsal kitapların Türkçe çevirilerinin ve diğer metinlerin dilini, geçici olarak, üç diyalekte ayırarak belirttim: VIII/IX *Man. A-diy.*, *Man. N̄-diy.* ve *Man. Uyg.* Bazıları belki biraz daha erken dönemlere, bazıları ise kesinlikle daha geç dönemlere ait olan (bu sebeple IX ve

sonrası daha uygun bir tarihlendirme gibi görünmektedir) Budist metinlerinin çevirilerine *IX ve sonrası Bud. Uyg.* olarak işaret ettim. Bunların dışında kalan tıp belgeleri, anlaşmalar gibi Uygurca metinleri *IX sonrası Siv.* (yani Sivil) *Uyg.* ve bunların dışındakileri, kesin olarak tarihlendirilemedikleri sürece, *XI/XIV Siv. Uyg.* olarak tanımladım.

Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk*'ünün ve *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı, Karahanlıların hâkimiyet alanında geçerli olan dili rahatlıkla "Hakanî" olarak adlandırmak mümkündür. Bu dili çalışmada *XI Hak.* şeklinde belirttim. Divanü Lugati't-Türk'e yapılan Kaş. I 32 gibi belirli göndermeler Besim Atalay'ın Türkçe çevirisine aittir. *Atabetü'l-Hakayik* gibi XI, belki de XIII. yüzyıl sonrasına ait olan bir ya da iki Hak. metin daha mevcuttur, fakat bunlar büyük bir önem arz etmemektedir.

Bunlardan sonraki dilleri ve bu dillere ait materyalleri altı coğrafi gruba ayırdım. Bu, benim için, bilimsel bir sınıflandırmayı mümkün kılan en az sayı olarak görünmektedir. Birkaç istisnai durum hariç, farklı gruplar arasında söz varlığı ve fonetik açıdan önemli farklılıklar mevcutken, aynı grup içerisindeki diller yakından ilişkili söz varlıklarına ve fonetik özelliklere sahiptir.

Bu gruplar şunlardır:

KD: Doğu Sibirya'daki (Yakut ve Tarançi dışındaki) Türk dilleridir. Bu diller üzerine çalışan en önemli ve ilk uzman -Castrén vd. dışında- Radloff'tur. Onun *Wörterbuch*'unda yer alan XIX. yy. Altay, Kaça, Kızıl, Koybal, Kumandu, Küerik, Lebed, Sagay, Şor, Teleüt, Tuba ve Soyon (bu diyalekti modern görüşe uyararak Tuva olarak adlandırdım) diyalektlerinin kelimelerine ait kayıtlara bu çalışmada sıklıkla başvurdum. Bu diyalektlerin isimlerinin kısaltılmış şekillerini ise Radloff'un bunlar için yaptığı kısaltmaları esas alarak yaptım. Aynı zamanda XIX. yy. Tuvacası için N. F. Katanov'un *Opyt Issledovaniya Uryankhayskavo Yazıka* adlı eserini, KD XX içinse N. A. Baskakov'un *Khakassko-Russkiy Slovar' (Hakas)* ve A. A. Palmbakh'ın *Tuvinsko-Russkiy Slovar' (Tuv.)* adlı çalışmalarını kaynak olarak kullandım.

GD: Çin Türkistan'ındaki yazılı dili, geleneksel görüşe uyararak *XX öncesi Türki* olarak adlandırmama rağmen, şüphesiz bu dil Uyg.dan değil doğrudan Hak.dan gelmektedir. Bu bölgede, sözü edilen dilin konuşulmaya başlaması Karahanlıların Kaşgar ve Yarkent'e hükmettikleri zamana dayanmalıdır, fakat gelenek bakımından aralarında büyük farklar vardır. XX öncesi (belki de daha erken) Türki olarak belirttiğim bu dilin ilk örneği, şimdiye kadar çok fazla kullanmadığım, British Museum'da bulunan Chien Lung'un *Five Language Mirror* adlı eserindeki XVIII. yy. Türkçe sütun yazısıdır. Bu gruptaki diğer dillerden olan XIX Tarançi (*Tar.*) için Radloff'un *Wörterbuch*'undaki malzemeler ve çeşitli araştırmacılar tarafından yapılmış, birkaç konuşulan diyalekte dayanan kayıtlar çalışmada kaynak olarak kullanılmıştır.

MK: Bu gruptaki diller için en erken referanslar, Radloff'un *Wörterbuch*'unda yer alan XIX. yy. Kazak (*Kzk.*), Kırgız (*Kır.*) ve Tobol (*Tob.*) dillerine ait kelime kayıtlarıdır. Ne yazık ki, Radloff bazı karışıklıklara sebep olabilecek bir şekilde Kazak dilini "Kırgız" ve Kırgız dilini de "Kazak" şeklinde adlandırmıştır. XX *Kır.* için Taymas'ın, Yudahin'in sözlüğünden yaptığı Türkçe çevirisini ve XX *Kaz.* için de Musabaev'in *Kazakhsko-Russkiy Slovar'* adlı çalışmasını kaynak olarak kullandım.

MG: Eski Hak., sınırları belirsiz olan bu grubun en erken dili arasına dahil edildi. Fakat belirli bir sınır çizmek gerekirse, Cemalü'd-Din ibn Mühenna'nın (*Müh.*) *Ḥilyetü'l-insân ve ḥalbetü'l-lisân* adlı eserinde yer alan Türkçe kelimeleri, Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya:*'sı (*Rbg.*) ile *Nehcü'l-Ferâdis*'in (*Nehc.*) dilini MG XIV olarak sınıflandırdım. Teknik bakımdan yanlış olmasına rağmen geleneksel isimlendirme olan Çağatayca terimini tercih ederek Nevayî'nin klasik dili ile onu takip edenlerin dilini XV *ve sonrası* Çağ. olarak tanımladım. Çağatayca yerine kullanılan yeni bir Rusça terim olan "Eski Özbekçe", Çağataycanın köken bakımından Özbeklerin dili olduğu görüşünden doğmuştur. Oysa adları ilk kez duyulduğunda Özbekler, Çağatayca'yı köklü bir dil olarak hazır bulmuşlardı. Bu dilin daha sonraki aşamalarını ise XIX *ve* XX *Özb.* olarak adlandırdım.

KB: Kıpçak (*Kıp.*) grubu, Kaş.da yer alan Kıpçak referansı ile başlayarak, XIII-XV. yy. boyunca Kıpçakça-Arapça sözcük varlığı ile devam eden ve XIV. yy. *Codex Cumanicus*'u (*Kum.*) içine alan dil grubudur. Bu grubun daha sonraki dilleri olan Kırım Karayimcesi, Lutsk ve Trakay (XX *öncesi* K. Kar., L. ve T.) için Radloff'un *Wörterbuch*'undaki kayıtlar ve Kar. T. için Kowalski'nin monografisi kaynak olarak kullanılmıştır. XIX yy. Kazan (*Kaz.*) ve Kırım (*Krm.*) için de yukarıda belirtilen kaynaklar kullanılmıştır. Bu grup içerisinde yer alan dillerden Karakalpakça (*Kk.*) ve Başkurtça için N. A. Baskakov'un *Karakalpakskiy Yazık* adlı eseri kaynak olarak seçilmiştir.

GB: Kaş.daki "Çuzz" kaydı ile ilgili referanslarla başlayan ve Anadolu'da verilen en erken metinler (XIII vd. *Anad.*) ile Osmanlıca (XX *öncesi* *Osm.*) boyunca devam eden Oğuz (*Oğuz*) grubu, uygun bir şekilde "Cumhuriyet Türkçesi" (XX *Cum.*) olarak adlandırılan modern Türkiye'nin dilini ve konuşma dili olan Anadolu diyalektleri (XX *Anad.*) ile Azeri ve Türkmen Türkçesi gibi ilgili dilleri içeren bir gruptur.

VIII. yy.dan XX. yy.a kadar uzanan bu diller vasıtasıyla, Türkçe *y* sesinin tarihini ve bazı zamanlarda *y*'ye dönen seslerin veya *y*'nin kendisinin dönüştüğü seslerin tarihlerinin bir kısmını ortaya koyacağımı öngörüyorum.

İlk başta, çekindiğim bir hususu dile getirmeliyim. Diller, sistemli yapılar değildir, içgüdüsel olarak kendini anlaşılır kılmak isteyen insan tarafından belirli kurallar takip edilerek, değişmez fakat bilinçli olmayan fonetik kurallara uymak yoluyla kullanılan bir iletişim aracıdır. Benim bu çalışmadaki amacım, belirli seslerin

tarihini yeniden kurmayı denemektedir; fakat aşağıda açıklanan *ev*, *idi*: ve *adut* gibi inatla kendi kendilerine bir çizgi çizen bazı kelimeler her zaman var olagelmıştır.

Çalışmama ilk olarak, *-y/-y*'nin örneklerini geriye doğru değerlendirip XX. yy.dan önceki *y* sesinin tarihini göz önünde bulundurarak başlayacağım. Bu sesin oldukça düzenli bir şekilde VIII. yy.da dört farklı sesi temsil ettiği sıradan bir bilgidir. Bu sesler şunlardır: *-y/-y*, *-d/-d*, *-ñ/-ñ* ile belirli artdamaksıl ve gırtlaksıl sesler.

1) *-y/-y* < *-y/-y*. Bu gelişim için örnekler şunlardır: VIII/IX Türkü, XI-XIV Siv. Uyg., XI Hak.da ve diğer coğrafi grupların hepsinde bulunan *ayak* "kadeh, kâse" (sadece bu şekilde bulunmaktadır). Bu kelime XIII Moğ.da *ayaxa*¹ şeklinde Türkçeden ödünçlenmiştir. VIII/IX Türkü'den ileriye doğru tüm Türk dillerinde bulunan *a:y* 'ay (zaman dilimi), ay (Dünyanın uydusu)' (sadece bu şekilde bulunmaktadır).

2) *-y/-y* < *-d/-d*. Bu gelişim için örnekler şunlardır: Çoğu XX dillerinde *ayak* şeklinde bulunan VIII *adak* 'bacak, ayak'. Daha sonraki birkaç dilde *öy* şeklinde bulunan *ö:d* 'zaman' kelimesi. Farklı dillerde değişik şekillerde karşımıza çıkan bu kelimeler, *-d/-d* değişiminin ele alındığı daha sonraki bir bölümde tartışılacaktır.

3) *-y/-y* < *-ñ/-ñ*. *Ñ*, her zaman nadir bir ses olmuştur. Bu ses orijinal hâliyle VIII ve VIII/IX Türküde, ayrıca *-n/-ny-* olarak VIII/IX Man. *ñ* diy.de bulunmaktadır. Kaş. (I 31) Argu halkının (Kaşgarlı Mahmut bunların Balasagun ve Taraz arasındaki bölgede, yani Issık Köl'ün batısında bulduklarını tespit etmiştir) tüm söz ortası ve sonu *ya:*'ları *nu:n* olarak telaffuz ettiğini belirterek, daha sonra, tartışılacak üç örnek verir. Burada bir yanlışlık olduğuna şüphe yoktur, çünkü *ñ* sadece sınırlı sayıdaki birkaç kelimedede bulunmaktadır ve muhtemelen bu tür kelimeler Argu dilinde *y* den ziyade *n*'ye dönme eğilimindedir. Başka bir ifadeyle VIII Türkü'de *yañ-* 'saçmak, dağıtmak' kelimesinde bulunan *ñ* sesi bu kelimenin *ya:d-* 'yaymak' kelimesinden dikkatli bir şekilde ayırt edilmesini sağlamaktadır (her iki kelime de daha sonra *yay-* şekline dönüşmüş ve sonraki dillerde ikisi arasındaki fark ortadan kalkmıştır). Benzer şekilde VIII Türkü'de *Kıtañ* şeklinde yazılan özel isim (bu şekil erken Çin kaynakları tarafından da teyit edilmiştir) herhangi bir başka yerde *Kıtay* olarak kullanılmaktadır.

4) *-y/-y* < artdamaksıllar ve gırtlaksıllar. Birbirinden oldukça farklı iki alanda görülen bu ses değişimi KD dillerinde çok erken dönemlerde meydana gelmiş olmalıdır; çünkü Moğ.daki en erken Türkçe ödünç kelimelerden bazılarında bu değişimin korunduğu görülmektedir. Örneğin Moğ. *takiya* 'tavuk' Türkçe *takığu*'dan ve Moğ. *ayıl* 'ağıl' Türkçe *ağıl*'dan gelişmiş şekillerdir (KD XIX Tel.de bulunan *ayıl* gibi şekiller aslını korumuş veya Moğ.dan geri ödünçlenmiş olabilir, fakat ikinci

¹ XIII Moğ. söz sonunda bulunan ötümsüz ünsüzü tolere etmemekte ve bu tür kelimelerin sonuna uyumlu ünlüler eklemektedir. Bu durum için diğer örnekler şunlardır: *erke* < Türkçe *erk*, *güçü* < Türkçe *küç*, *kökü* < Türkçe *kök*. Diğer bazı örnekler ise aşağıda açıklanmıştır.

ihtimal daha muhtemeldir). KD grubu dillerinde bu durum hem art hem de ön ünlülerle birlikte ortaya çıkmaktadır. Değişim, ötümlü *ğ/g*'den kaynaklanmış olmalıdır; fakat bazı kelimelerde bunlar, daha önceki bir ötümsüz *k* sesinden kaynaklanmış geçiş sesleri hâlinindedir; örneğin VIII Türkü *êki*: 'iki', KD XIX Tuv.da *igi*, XX Tuv.da ise *iyi* şekillerine dönüşmüştür. Bu değişimin meydana geldiği diğer bir grup ise GB dilleridir ve muhtemelen bu dillerden de sadece Osm., Anad. ve Cum. içerisinde ortaya çıkmaktadır. Büyük bir ihtimalle son dönemlerde meydana gelmiş olan bu durum, şüphesiz imlanın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Arap alfabesiyle yazılan Osm.da *y < g* neredeyse her zaman *ga:f* (*ka: f*)'la yazılmakta, *ya:* ise sadece istisnai durumlarda kullanılmaktadır. Örneğin *ege* 'maden işçisinin egesi' Osm.da *< igeg* şeklinde yazılmaktadır, fakat XIX yy.da, belki de daha erken herhangi bir tarihte, bu kelime *eye* olarak telaffuz ediliyordu. Aynı şekilde VIII *beg* 'boyun başı' *bey* olarak telaffuz edilmesine karşın Osm.da hâlâ eski şekliyle yazılıyordu. Cum. imlasında bu ses genellikle *ğ* harfi ile gösterilmektedir. Örneğin *eğe* yazılmakta, fakat *eye* olarak telaffuz edilmektedir, buna karşılık *bey* telaffuz edildiği gibi yazılmaktadır. Gerçekte *-g > -y* değişimi nadirdir ve belki de sadece *beg > bey* gibi tek heceli kelimelerle sınırlıdır. Normal olarak *-g, igeg > eye* örneğinde olduğu gibi kolayca düşülebilmektedir. *-y*'ye gelişen *-g-*'nin bazı durumlarda kendi kendine bir ikincil ses olduğu da belirtilmelidir. Örneğin GB XX Cum. *öğle* (*öyle* için) 'öğle', XI Hak. *ödleg* şeklinden gelişen XIV ve sonrası Anad. *ögle*'den gelmektedir.

5) Son olarak, yukarıda tarif edilen şekillerin dışında kalması nedeniyle 'kural dışı' olarak belirtilebilecek XX *y*'nin bazı durumlarda gösterdiği farklı gelişimler de buraya eklenmelidir. Örneğin VIII *e:v* 'ikamet yeri' kelimesinin (nötr anlamlı bir kelime olarak yerel şartlara göre çadır, kulübe, ev vb. anlamlara gelmektedir) modern dillerde oldukça tuhaf ve düzensiz bazı şekilleri tespit edilmiştir. Bu kelime KD XIX'de *ü:, eb, ep, öp, üp, ög, üg, em, öm* ve *üy*, GD'da *öy*; MK'de *ew, ü:, üy*; MG'de *öy, üy* (XIV'de *ew*); KB'da *u:, üy* (XX öncesi Kar. L., T.de *iw, üw, yiw, yüw, yüv*); GB'da en erken dönemlerden beri düzenli olarak *ev*, fakat XX Anad.da korunmuş *öy* ve *üy* şekilleri de bulunmaktadır. Bu gelişimin aşamalarının genel olarak şu şekilde olduğu görülmektedir: *e:v > üv > üw > ü: > üy* (uyumlu bir *-y* eklenerek).

XX söz başı *y*'nin bu tarihten önceki hikâyesine şimdi dönebilirim. Yukarıda da belirtildiği gibi XX *-y/-y* dört farklı sestem herhangi birinden gelişmiştir. Bu seslerden sadece biri (*y*) VIII Türkçesinde söz başı sesi olarak bulunmaktadır. Bu nedenle XX *y*'nin her zaman VIII *y*'ye dayandığı makul bir şekilde ileri sürülebilir. Bu çalışmada, olabildiğince öz Türkçe kelimeler üzerine duruldu ve bu durumun dışında, istisna oluşturabilecek herhangi bir durum bilmiyorum. Fakat Moğ.dan ödünçlenen kelimelerden oluşan küçük bir grup mevcuttur (şimdiye kadar yaklaşık yarım düzine kadarına işaret ettiğim bu kelimelerin sayısının daha fazla olduğuna şüphe yoktur) ki XIII yy. Moğ.sına dayanan ve bugüne kadar düzenli bir şekilde *c-*, *dz-* vb. sesler şeklinde korunan Moğ. söz başı *c-*, dört veya beş KD XIX lehçesinde (Alt., Bar., Küer. Leb. ve Tel. bazı kısımlarında) *y*'ye dönüşmüştür.

XIV Uyg.-Chinese Dictionary'den sonra pek çok Türk dilinde, daha uzaklardan Polonya dilinde (*dzida*) ve Fransızcada (*gide*) çeşitli şekillerde Moğ.dan ödünçlenen bir kelime olarak karşımıza çıkan *cida* 'mızrak, kargı' (Türkçe *sürhü*: ile eş anlamlıdır) yukarıda belirtilen durum için güzel bir örnektir. MG XV ve devamı Çağ.da, GB XIV Anad. ve bu dönemden sonraki XX Anad.da bu kelime orijinal şekliyle *cida* (metinde aynen bu şekilde, *çida* olarak değil) olarak korunmaktadır. Bu kelimenin KD XIX'deki şekilleri şunlardır: Tuv. *cida*; Sag., Şor (ve XX Hakas, Tuv.) *çida* (bu diller söz başı bütün *c*-leri ötümsüzleştirmektedir); Kç., Koyb., Tel.ün bazı kısımlarında *t'ida*; Alt., Leb., Tel.ün bazı kısımlarında *yida*. Doğal olarak, en son belirtilen dillerin ve diyalektlerin tek başlarına XIII Moğ.da zaten değişmiş olan Moğ. sesin ilk hâlini korudukları tartışılabilir. Fakat böyle bir varsayımı reddetmek için çok iyi iki sebep vardır. İlk olarak, bu dillerin hepsinin fonetik yapısı ikincil ses değişimleriyle doludur ve sadece bu durumda bahsi geçen dillerin oldukça tutucu olduklarını varsaymak makul değildir. Bununla birlikte diğer dillerdeki *c* > *y*- değişimine de işaret edilmiştir. İkincisi, eğer *y* > *c*- değişimi XIII Moğ.da meydana gelseydi, bu değişimin izleri XIX ve XX Kır., Kzk. gibi dillerdeki Moğ.dan ödünçlenmiş tüm kelimelerde tutarlı bir şekilde bulunuyor olurdu. Fakat gerçekte XIII Moğ.da *c*-, *ç*- ve *y*- kelime başı seslerinin üçü de bulunmakta ve bunlar bugün de varlığını sürdürmektedir. Prof. Haenisch'in *Wörterbuch zu Manğholun Niuça Tobça'an* (bundan sonra Haenisch olarak anılacaktır) adlı eserinde *c*- ile başlayan kelimeler 12, *ç*- ile başlayan kelimeler 5 ve *y*- ile başlayan kelimeler ise 4 sayfadır. Verilen bu küçük örnekteki Moğ. söz başı *c*-, *ç*- ve *y*- seslerinin oranı Haltod'un *Mongolian-English Practical Dictionary* adlı sözlüğündeki orandan çok farklı değildir (bu eserde *c*- 41 sayfa, *ç*- 38 sayfa ve *y*- 11 sayfadır). Bu durum, son 700 yıl boyunca söz başı seslerin oldukça istikrarlı olduğunu göstermektedir.

Böylece, XX *y* sesinin başlangıca doğru tarihinin izini sürdükten sonra, konunun yönünü ve gidişatını VIII *y*'sinin ve XX *y*'sinin geliştiği diğer VIII seslerinin ileri doğru tarihine döndürebilirim.

1) VIII *y*. Hiçbir verinin bulunmadığı durumlarda güvenilir bir açıklama yapmak her zaman tehlikelidir. Buna rağmen, ne olursa olsun, ünlü göçüşmesi sürecinde ünlüler arası *-y*- ile kapalı hece sonundaki *-y*'nin bazen düştüğü görülse dahi, *-y*-/*-y*'nin başka bir sese dönüştüğüne dair herhangi bir örneğin olmadığını söyleyebilirim. Bununla birlikte *y*'nin tarihi oldukça farklıdır. Kaş. I 31, Oğuz ve Kıp. söz başı *y*- sesinin ya *elkin* < *yelkin* 'misafir' ve *ılığ* < *yılığ* 'sıcak' örneklerinde olduğu gibi düştüğünü ya da *cinçü* < *yinçü*² 'inci' ve *coğdu*: < *yoğdu*:³ 'devenin boynunun

² Kaş.ın *cinçü* ve *yinçü* kelimelerini birbiriyle eşleştirmesi oldukça doğrudur, ikinci kelime VIII Türkü kadar eskidir, fakat bu kelimenin Çince *chên chu* (Giles 589-2549) (gerçek) inci ifadesinden alındığını tahmin etmek için iyi bir neden vardır. Eğer böyle ise *cinçü*, daha doğrusu *cincü*, esas biçimdir ve *yinçü* ise kelimenin ikincil şeklidir. Bu durum, daha önce bahsedilmiş olan *c* > *y*- değişiminin en erken örneklerinden birine işaret eder ve ayrıca aşağıda tartışılacak olan VIII Türkçesinin kelime başı *ç*- gibi *c*'ye de sahip olup olmadığına dair önemli bir malzeme sunar.

altındaki t̄y/kıl' örneklerinde olduğu üzere *c*-'ye dönüştüğünü söylemektedir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmut'un I 8'de, bu kelimelerdeki *ci:m* harfinin *ç* yerine nadir olarak *c* şeklinde telaffuz edilmesine göndermede bulunduğu kesin olarak tahmin edilebilir. I 31'de yer alan açıklama ise II 314'te şu şekilde tekrarlanmaktadır: "Türkler"deki (metinde aynen bu şekilde) *y*-'ler "Türkmen"lerde (metinde aynen bu şekilde) değişmez bir şekilde *c*-'dir.

Modern dönemde bu durum daha karmaşıktır; genel olarak söylemek gerekirse, şu dört durumdan biri meydana gelir: *y*- korunur, *c*-'ye dönüşür veya *c*-'nin ikincil şekillerinden birine dönüşür ya da düşer. *yat*- (pek çok farklı anlamlarıyla birlikte) 'uzanmak' gibi genel bir kelimeyi örnek vererek bu durumu açıklayalım: *yat*- KD XIX Alt., Bar., Küer., Leb. ve Tel.ün bazı kısımlarında; GD; MK XIX Tob. (sadece); MG ve GB'da aynen korunmaktadır; KB XIX Kaz. ve XX Kk.da hem *yat*- hem de *cat*- şekli bulunmaktadır. MK XIX Kzk. ve XX Kır.da *yat*-, *cat*- şekline dönüşmüş, KD XIX/XX Sag., Şor, Tuv.da *cat*- (*yat*-), *çat*- şekline gelişmiştir. MK XX Kzk.da *jat*- biçiminde ve son olarak da KD XIX Kç., Koyb. ve Tel.ün bazı kısımlarında *yat*- ve *cat*- arasında bir telaffuzu olduğu görülen *t'at*- şeklindedir. Özet olarak *y*- normal olarak birkaç KD, bazı KB ve bütün GD, MG, GB dillerinde korunmakta; çoğu KD, MK ve bazı KB dillerinde ise *c*-'ye veya bu sesin daha ileri değişimlerini gösteren seslere çevrilmektedir. Bunun yanında bu genel kuralın bazı istisnaları vardır ki, bunların ortaya çıkmasında diller arası alışverişin etkili olması muhtemeldir.

yat- kelimesinde yer alan *y*-'nin hiçbir yerde düşmediğine dikkat çekmek istiyorum. Doğrusu, söz başı *y*-'nin düşmesi oldukça nadir bir durumdur ve çoğunlukla sadece *-t*- ve *-i*- önünde meydana geldiği görülmektedir. Kaşgarlı'nın bazı şeyleri yanlış anladığını varsaymak için şüphesiz bazı nedenler vardır. Aslında gerçekleşen değişim, XI Hak. ve diğer birkaç dilde *t*-/*i*-'den önce kelime başına *y*- eklenmesidir. Oldukça yaygın iki kelimenin tarihî durumu kesin bir şekilde bu düşünceye uygun izler taşımaktadır:

³ Bu kelime oldukça zor bir sorunu beraberinde getirmektedir ve bu şekliyle Kaş. haricinde bilinmemektedir, fakat açık bir şekilde KD XX Tuv. *çoğdor*, MK XX Kır. *çoğdor* ve KD XIX Şor *çoğdra* 'püskül' (bu kelime yanlış çevrilmiş veya telaffuz edilmiş olabilir) gibi eş anlamlı (veya pratikte öyle olan) kelimelerle benzerdir. Ne olursa olsun, *ra'*'yı *wa:w* yapmak için ve *çoğdur* < *yoğdur* şeklinde açıklamak için açık bir metin tamiri yapmak mümkün değildir, çünkü III 30'daki uzun ünlüyle biten kelimeler listesinde kelime oldukça açık bir şekilde *yoğdu*: şeklinde ve III 31'de *yoğru*:/yoğru: şeklinde hecelenmiştir. *y* sesine; *d*'nin ikincil şeklinin *r* olduğuna dair bir kayıtlarla yer verilmiştir. Bu durum için karmaşık bir örnek daha eklemek için *çoğda* örneğini verebiliriz. Bu kelime hemen hemen aynı anlama gelecek şekilde MG XIV Müh.de ve *çuda* şeklindeki ikincil şekliyle MG XIX Özb. (VAMBERY'nin Çagataische Sprachstudien) ve MK XX Kır.da bulunmaktadır. VAMBERY *c*- ve *ç*-'leri düzensiz bir şekilde kullandığı için onun gösterdiği telaffuzu dikkate almaya gerek yoktur, fakat Kır. *c*- (<*y*) ve *ç* (<*ç*)'leri dikkatli bir şekilde birbirinden ayırt etmektedir. Bu nedenle Kır. *çuda* kelimesi *c*-'leri ötümsüzleştirilen başka bir dilden alınmış olmalıdır. Böylece, sonu *-r* ile biten ve sonu *-r*'siz olan her iki şekil iyice tanıklanmıştır (önceki aynı zamanda Proto-Bulgarca tarafından, bk. aşağı) ve tek bir muhtemel sonuç vardır: Esas kelimenin sonunda sabit olmayan, bazı dillerde çok erken devirlerde yok olmuş bir *-r* bulunmaktadır.

a) *ığaç* 'ağaç' kelimesi VIII Türkü, VIII/IX Man. A- ve Ñ-diy., IX ve sonrası Bud. ve Siv. Uyg.da bu şekildedir. KD dillerinde *ağaç* kelimesinin yaklaşık bir düzine varyantı bulunmaktadır (*ağas, ağaş, araş, ıyaç* vb.). MK XIX'da *ağaç* (söz sonu ünsüzlerinin farklı varyantlarıyla); KB, GB'da düzenli olarak *ağaç* olarak yer almaktadır. *yığaç* şekli sadece XI Hak. ve MG'de (fakat burada tutarlı değil) bulunmaktadır. XX Kır.da ise kelime *cığaç* şeklindedir.

b) *ırak* 'uzak' VIII Türkü, IX ve sonrası Bud. Uyg.da bu şekildedir. KD'da *ırak, rak*; aynı zamanda GD, MK XX Kır., MG XIV Müh., KB XIV Kum.da *ırak* olarak bulunmaktadır. *yırak* şekli sadece XI Hak., MK XIX Tob., MG XV ve sonrası Çağ. (XX Özb.te *yırok*), KB XIII-XV Kıp. ve Radloff'a göre XX öncesi Kar. L. T.de (fakat Kar. T. için Kowalski *ırax* kaydını düşmektedir) tespit edilmiştir. Bununla birlikte en önemlisi *cırak* şeklinin hiçbir dil grubunda olmamasıdır.

Kaş.'ın *elkin* < *yelkin* örneği dışında hiçbir yerde *-e-*'den önce gelen *y-*'nin düşürüldüğü bir örnek hatırlamıyorum. Eğer bu tipik bir durumsa açıklaması, buradaki *e*'nin, kapalı *e* olduğu olabilir: *elkin* < *yelkin*.

Birkaç KD dilinde bazı kelimelerde görülen *y-*'nin başkalaşarak *n-* veya *ñ-*'ye dönüşmesi durumu bu çalışmanın sınırları dışında bırakılmış değildir. Bu tür kelimeleri tam olarak analiz etmedim; fakat bu durumla ilgisi olduğu görülen dillerden XIX Kç., Koyb., Sag. ve XX Hakas'ta *y-*, *n-*'ye ve XIX Tub.da ise *ñ-*'ye dönüşmektedir. *nama-/ñama-* < *yama-* 'yamamak' bu değişimi gösteren iyi bir örnektir. Bu tür kelimeleri bir dereceye kadar şu şekilde açıklayabilirim: Bu kelimelerin hepsi daha sonraki hecelerde genizsil bir sese sahiptir ve bu olay geriye doğru bir benzeşme olarak görünmektedir.

2) VIII *d*. Bu ses sadece söz ortasında ve söz sonunda bulunmaktadır. Kaş., I 32'de şunları belirtmektedir: "Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Kay, Çumul ve Oğuzların çoğu bütün *d*'leri *y*'ye çevirmişlerdir ve onlar *d*'yi asla telaffuz etmezler. Örneğin *kağın* > *kayın* 'xalanc ağacı', *kağın* > *kayın* 'evlilik yoluyla akrabalık'. Benzer bir şekilde Rus ve Rum ülkelerinin içlerine kadar uzanan bazı Kıpçak, Yemek, Suvar ve Bulgar boyları, Çiğil ve diğer Türk dillerinde bulunan *d*'yi *z* olarak telaffuz etmektedirler. Örneğin *ağak* > *azak* 'bacak, ayak', *toğ-* > *toz-* 'doymak'. Özet olarak, Çiğil dilindeki *d*; Çin'in yukarı bölümlerine yönelen (*muş'idan nahwa'-Si:n*) Yağma, Tuhsı, Oğuz ve bazı Argu dillerinde *y* ile; Rum'un aşağı kısmına yönelen (*mustaffilan*) Kıpçak ve diğer boyların dilinde *z* ile karşılanmaktadır." Bu özeti daha önce olanlarla tam bir uyum göstermemesinden ve bu eserde Kıpçakçayı iki farklı şekilde açıklamasından dolayı Kaş.'ın metninin aslının bozulduğunu düşünebiliriz. Fakat burada önemli olan nokta Kaş.'ın XI'de merkezi bölgede *d*'nin korunduğunu, buna karşın Çin'in yukarı bölgelerinde bu sesin *y*'ye ve aşağıya doğru batı bölgelerinde ise *z*'ye dönüştüğünü söylemesidir. XIV'te MG'in herhangi bir yerinde kaleme alınmış Müh.da (Melioransky'nin yayınında s. 7, Rifat'ın yayınında s. 79) şöyle bir kayıt bulunmaktadır: 'Türkistanlılar' *d*'yi kullanmaktadır, 'bizim ülkemizdeki Türkler'

(başka bir yerde 'Irak' olarak belirtilmiştir) ise *t* veya *y*'yi kullanmaktadır. Örneğin *idi* 'sahip' > *iyi*; *edgü* 'iyi' > *eygü*; *adak* 'bacak' ve 'kadeh' > *ayak*. Bu konuda yazmalarda tam bir karışıklık vardır. Örneğin bu önemli harf *da:l* değil, *da:l* olarak adlandırılır. *d*'nin ötümsüzleşmesinin tartışmalı bir konu olduğunu düşünen yazarlar tarafından *t*, bir "Verschlimmbesserung" olarak açıklanmış olabilir. Müellifin metninde bulunmamasına rağmen 'kadeh' (*ayak*) kelimesinin bir kez *adak* şeklinde yazılması müellifin değil müstensih'in hatası olmalıdır. *d*'nin daha sonraki tarihi, bu müelliflerin öngörebildiğinden daha karışıktır ve bir açıdan da oldukça farklıdır. KB dillerinde *d* > *z* ses değişimine ait çok az iz olmasına rağmen, bu değişim bazı KD dillerinde çok düzenli bir şekilde meydana gelmektedir. Çok sayıda örnekten yola çıkılarak belirlenen standart model şudur: *d* XIV'e kadar ve XV'de tespit edilen nadir birkaç izle MG'de, KB XIV'te Abu Hayyan'ın *Kitâbü'l-ıdrâk li-lisâni'l-Etrak* adlı eserinde "Bulgar" kaydı altında açıklanan bir veya iki kelime korunmaktadır. Fakat bahsedilen kayıtlardan sonra kaybolan bu ses birkaç KD dilinde *d* veya *z*'ye ve bunun dışındaki tüm dillerde ise *y*'ye dönüşmüştür. Kaş. ve Müh.in kendi örnekleri olan *adak* 'bacak, ayak' kelimesi bu sesin gelişiminin takip edilebilmesi için en iyi örnektir. Bu kelimenin kaydedilmiş biçimleri şunlardır: VIII Türkü, VIII/IX Man. A-diy., Ñ-diy., Uyg., IX ve sonrası Bud. ve Siv. Uyg., XI ve XIII Hak., XIV Uyg.-Chinese Dictionary *adak*; XI Yağma vb. *ayak*; XI Kıpçak vb. *azak* (bk. yukarı); KD XIX Alt., Bar., Küer., Tel.ün bazı kısımları *ayak*; Kç., Kız., Koyb., Şor *azak* (XX Hakas *azax*); Tel.ün bazı kısımları, Tuv. (ve XX Tuv.) *adak*; GD XX öncesi Türki *ayağ/ayak*; XIX Tar., XX Turfan vb. *ayak*; MK XIX ve XX *ayak*; MG XIV Müh. *adak/ayak* (bk. yukarı); Rbg., Nehc. *adak*; XV ve sonrası Çağ. ve daha sonraki diller *ayak* (Pavet de Courteille s. 109'daki *ızak* 'ayak' kelimesi *adak* kelimesinin karıştırılmış bir yadigârı olmalıdır); KB XIII-XV Kıp. ve XIV Kum. *ayak*; XIV Bulgar *adak*; XX ve öncesi Kar. T. *ayax*; XIX Başkurt (Radloff) *azak*; Krm. *ayak*; XX Başkurt (Karimova, Russko-Bashkirskiy Slovar) *ayak*; GB tüm dönemlerinde *ayak*. KD XIX Tel.ün bazı kısımlarında ve Tuv.da yaşayan VIII Türkü *adak* kelimesinin bu şekilde transkribe edilmesi ve bu şeklin en eski şekil olarak görülmesi gerektiği iddia edilmektedir. "Turkish Ghost Words" (J.R.A.S 1955) başlıklı makalede ilgili Runik harfin *d* ve *d*'nin her ikisini gösterdiğini kanıtladığımı ve Moğ. *c*- > KD (bazı kısımlarında) *y*- ses değişimi ile ilgili tartışmada KD dillerinin aşırı muhafazakârlığın tam tersi yönde bir tercihte bulduklarına dikkati çektiğimi umuyorum.

Birtakım kelimelerin bu normal modele uymadıkları bazı durumlar vardır. Bu durumlar şu şekilde sınıflandırılabilir:

a) *-d-* > *-z-*. KD XIX Koyb., Sag., XX Hakas *estig* 'zengin' < IX ve sonrası Bud. Uyg. *edlig* örneğinde görüldüğü gibi kapalı hece sonundaki *-d-* ötümlüleşmektedir. *adğır* 'aygır' ise bu değişim için daha karışık bir örnektir: VIII ve VIII/IX Türkü, IX ve sonrası Siv., Uyg., XI Hak., XIV Uyg.-Chinese Dictionary *adğır*; XI Oğuz *ayğır* (Kaş.da bir kere), KD XIX Alt., Küer., Leb., Tel. *ayğır*; Kç., Koyb., Sag., Şor., Tuv. *askır/aksır*, XX Hakas *asxır*, GD XX öncesi Türki *ayğır/ağır*; XX Tfn. vb. *ayğır/ağır/arğır*; MK, MG, KB,

GB hepsinde *ayğır*; XIII Moğ. ise Türkçeden ödünçlenmiş bir kelime olarak *acırxa* (aşağıdaki 'c' maddesi ile karşılaştırmız).

b) Ön sesler içeren birkaç kelimedede *-d-*, *-g-*'ye dönüşmüştür (bazen daha sonraki aşamalarda *-y-*'ye). Bu değişim için basit bir örnek olarak *eğer* 'eyer' kelimesi verilebilir: XI Hak. *eğer*; KD *ezerle:r*; GD *eger*; MK *egerle:r*; MG *eger/eyer* (bazen *iger/iyer* olarak telaffuz edilmektedir); KB *eyer*; GB XIV Anad. *eyer* (bazen daha sonraki bir aşama olarak *eger* şeklinde telaffuz edilmektedir). Sözü edilen değişimle birlikte farklı değişimleri de gösteren ve şüphesiz *d* yok olduğunda, bu kelimenin oldukça kısa olmasından dolayı beklenenin dışında karmaşık şekiller gösteren diğer bir örnek *ıdı* 'sahip, efendi' kelimesidir. Bu örnek son derece ilgi çekicidir, çünkü IX ve sonrası Bud. Uyg. kadar erken bir dönemde bu kelimedeki *-d-* yok olmakta, bununla birlikte XV ve sonrası Çağ. kadar geç bir dönemde ise kelime *ıdı* şekliyle korunmaktadır. Bu kelime için belirtmek istediğim şekiller şunlardır: VIII/IX Türkü *ıdı*: (VIII Türkü'deki *ıdı*: bir başka kelimedir, bu kelime 'asla' anlamına gelen ve olumsuz ifadelerde kullanılan bir zarftır); IX ve sonrası Bud. Uyg. *igeliyeli*; XI Hak. *ıdı*; KD *ıyele:/i*; GD *egeliye*; MK *egeliyele*; MG XIV Müh. Türkistan'da *ıdı*; Irak'ta *ıdı* (*ıdı* yanlış telaffuzdur); Rbg., Nehc. *ıdı*; XV ve sonrası Çağ. *ıdı/ıge/ıye/ıye*; XIX Özb. *egeliye*; KB XIV Bulgar *ıdı*; Kıp. *ıye/ıye*; XIX Kaz. *ıye*; GB XIII/XIV ve devamı olan Anad. *ıye/ıye/is* (*ıs* veya *ısl/ısl?*); XX Anad. *ıye/ıye/ez*.

c) Sadece birkaç durumda *-d-*, *-c-*'ye dönüşmektedir. Örneğin *adığ* 'ay' kelimesi çoğu bölgede alışılmış şeklini takip etmektedir, fakat bu kelime GD XX öncesi Türki'de *ayığ/ıacu* şekline dönmektedir. Benzer bir şekilde *adıruk* 'ayın' kelimesinden farklı bir kelime olan *adıruk* 'dallanmış kökleri olan ot' (büyük ayrık otu, ayrık otu veya benzeri bir bitki), kelimesi şu şekillerde kaydedilmiştir: XI Hak. *adıruk*; Oğuz *ayıruk*; GD XX öncesi Türki *acıruk*; MG XV ve sonrası Çağ. *acıruk*; GB Osm. ve daha sonrasında *ayıruk*. Bu bölümdeki en ilgi çekici örnek bazı GB XX başı Osm. uzmanları tarafından kaydedilmiş *cacım* 'bir çeşit kilim veya örtü' kelimesidir. XX Anad.da bu kelimenin *cecim/cicim* şekilleri de bulunmaktadır. Bu kelime Farsça aynı anlamdaki *ca:cim* kelimesinden ödünçlenmiş gibi görünmektedir, fakat Haim (New Persian-English Dictionary) tarafından yapılan doğru bir tanımlamada Farsçadaki bu kelimenin Türkçeden ödünçlenmiş olduğu belirtilmiştir. Gerçekte bu kelime XI Hak. *yadıım* kelimesinin değişmiş bir şeklidir (Kaş. III 19 ve diğer referanslar), fakat bu kelimeyi Farsçanın hangi Türk dilinden ödünç aldığı belirsizdir, çünkü *-d-* > *-c-* ses değişimi daha çok Güney dillerinde görülen bir özellik olduğu halde *y-* > *c-* ses değişimi ise Kuzey dillerinde karakteristik bir özelliktir.

d) Oldukça şüpheli bir durum daha vardır: *-d* > *-t/-d* değişimi. Örneğin *ö:d* 'zaman' kelimesi: VIII Türkü, VIII-IX Man. N-diy. ve Uyg., IX ve sonrası Bud. ve Siv. Uyg., XI Hak., XIV Uyg.- Chinese Dictionary'de *ö:d* (ö:d), KD XIX ve XX Tel., Tuv.da *öy*, MG XIV Müh.de *öy*, Rbg.de *ö:d*, fakat GD XIX Tar.da *öt* ve GB XX Anad.da (sadece

bir kez tespit edildi) *öd*. Başka örneklerin bulunmaması durumunda, bu son iki şekil, bir ses kanunu için yeterli temel oluşturamaz.

e) Son olarak, “kural dışı” en azından bir (elbette daha fazla olabilir) gelişme daha vardır. En az bir kez IX ve sonrası Bud. Uyg.da tespit edilen *adut* 'avuç' kelimesi, Kaş. I 50'de aynı şekilde ve I 83'te ise bu kelimenin başka bir alternatifi olarak *awut* şeklinde gösterilmektedir. Kaş.da *w*'li örnekler oldukça azdır; büyük bir ihtimalle böyle durumlarda beklenen normal ses olan *-y*'nin yerini, devam eden hecedeki *u*'nun tesiriyle *-w* almış olmalıdır. Neredeyse bütün modern dillerde *-t*, *-ç*'ye dönüşmüştür. Bu durumun *-d*'nin yok oluşuna karşı gösterilen bir çeşit tepki olabileceği düşünülebilir. *adut* kelimesinin oldukça tuhaf bazı değişimleri vardır: KD XIX Alt., Tel. *u:ş*; Kç., Koyb., Sag., *o:s*; Koyb. *aditya*; Küer. *auts*; Şor *o:ş*; Tuv. *adıyı* (Radloff); *adış* (Katanov); Hakas *o:s*; Tuv. *adış*; GD XX öncesi Türki *uwuç*; XX *ovuç*; XIX Tar. *o:ç*; MK XIX Kzk. *u:ş*; Tob. *u:ts*; KB *awuçu/wuçu/uvuçu* (fakat Kaz. *adış*); GB *avuç*.

3) VIII *n̄*. KD XIX Tub.da (bk.. yukarı) *y*'nin tamamen ikincil bir şekli olan bu ses, sadece söz ortasında ve söz sonunda bulunabilmektedir. *-ñ/-ñ̄ > -y/-y* değişimini gösteren iki örnek ve Kaş.nın bu konudaki yorumları daha önce belirtildi. Kaş.ın Hak. *y > Argu n* değişimine verdiği üç örnek şöyledir: *koy/kon* 'koyun', *çığay/çığan* 'fakir' ve *kayul/kanu* 'ne?'. *koñ* şekli VIII ve VIII/IX Türkü'de nispeten geneldir, *koy* şekli ise IX sonrası Uyg., XI Hak., KD, GD, MK, MG (bazı kısımlarında) ve KB (bazı kısımlarında) tespit edilmiştir, fakat MG XIV Müh.da *koy* ve *koyun* şekillerinin her ikisi; KB XIII-XV Kıp. ve GB (tüm dilleri) sadece *koyun* şekli bulunmaktadır. Bu kelime oldukça eski şekliyle Türkçeden ödünçlenmiş bir kelime olarak Moğ.da *koni* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Böylece *-n > -y* değişiminin yanında bu gelişim, *-ñ*'nin *-ny* şeklinde bölünmesi ve daha sonra bu iki parça arasındaki metatez yoluyla meydana gelmiştir. *çığan* kelimesi VIII ve VIII/IX Türkü'de; bu kelimenin *çığay* şekli ise XI Hak. (Kutađgu Bilig ve Kaş.) tespit edilmiştir, fakat MG XIV Müh., XV sonrası Çağ. ve KB XIV Kıp.ta kelimenin *çığan* şekli bulunmaktadır. *kañu*, Runik yazıtlarda sadece bir kez tespit edilmiştir. Teorik olarak *kayu* biçiminin bulunması gerekirken, tuhaf bir şekilde VIII Uyg.da *kañu* biçimi bulunmaktadır; *kanyu* (yazıldığı gibi) şekli en az bir kez VIII/IX Man. *Ñ*-diy.; *kayu* şekli ise VIII/IX Man. Uyg., IX sonrası Bud. Uyg., MG XIV Müh. ve KB XIV Kıp.da (*kay* olarak) tespit edilmiştir. Anlamı 'nerede?' olan kelimenin bulunma durumu KD, GD, MG ve KB'da *kayda*; IX sonrası Bud. Uyg., XI Hak., GD, MG XIV Müh., XV sonrası Çağ., KB XIX Kıp, GB'da *kanda* şeklindedir. Böylece *-ñ/-ñ̄ > -y/-y* ve *-n/-n* ses değişiminin eşit ölçüde alışılmış bir gelişim olduğu, aynı zamanda *-ñ̄ > -yun* değişiminin de meydana geldiği görülmektedir.

4) VIII artdamaksıl ve gırtlaksıllar. Damaksıl ve gırtlaksıl sesler *> -y/-y* ses değişimi, bu sesin tarihinin sadece küçük bir parçasını oluşturmaktadır. Bu durum *k* (ön ve art seslerle birlikte) ve *ğ/g*'nin tarihinin bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Çalışmamın bu bölümünün sonucu şu şekilde özetlenebilir:

- VIII *y-* > XX *y-/c-/ç-/j-/n-/ñ-/t-* (XI sonrası *y-* bazen kelime başına eklenmiş olabilir).
- VIII *-y-/y* > XX *-y-/y*.
- VIII *-d-/d* > XX *-c-/* (? -c değil), *-d-/*(şüpheli olarak *-d, -t*), *-s-/*(? -s değil), *-y-/y, -z-/*(? -z değil).
- VIII *-ñ-/ñ* > XX *-n-/n, -y-/y* ve *-yun*.
- VIII diğerleri yanında artdamaksıl ve gırtlaksıl > XX *-y-/y*.
- XIII Moğ. *c-* > XX *c-/ç-/t'/y-* ödünç kelimelerde.

Bildiğim kadarıyla bu tablo olabildiğince tamamlanmış durumdadır. Burada söylemek istediğim şudur ki, bir veya iki düzensiz durum hariç, artdamaksıl ve gırtlaksıllar dışındaki ilk sütundaki seslerin ikinci sütundaki sesler dışında herhangi bir ikincil sese asla dönüşmediğini veya *üy < e:v* gibi birkaç istisnai kelime haricinde, XX *y'*'nin birinci sütundaki sesler dışındaki VIII-XIII seslerinin herhangi bir ikincil sesleri olduğunu düşünmüyorum. Bununla birlikte ikinci sütunda yer alan diğer sesler, birinci sütunda yer alan seslerden daha fazlasının ikincil şekilleridir.

Bu çalışmanın ilgi çekici bir yan ürünü, son zamanlarda ortaya çıkmış olan söz başı *c-* ile başlayan hiçbir temel Türkçe kelimenin olmadığı tezinin önceki kısımlarda yer alan bir dipnotta (bk. dipnot 3) belirtilen daha ileri bir kanıtla sağlanmıştır. *-ç-/ç'*den farklı, anlam değişikliğine yol açan söz ortası ve sonundaki *-c-/c* sesinin varlığına burada tabii ki genel özellikleriyle değinilecektir. *c* ve *ç* arasındaki farklılıkların, bu seslerden önce gelen uzun ünlülerle ilgili olmasına rağmen bu iki ses arasındaki ayrımın tamamen ortaya konulması imkânsızdır. Her iki ses de VIII-XI arasında, Runik ve Uygur alfabeleriyle ve Arap yazısıyla yazılan erken metinlerde kullanıldıkları gibi transkribe edilmiş olsalar dahi, ünlü uzunlukları arasındaki farklılıkların belirsiz bir hâle gelmesinden dolayı ne bu sesin tarihini tekrar kurabiliriz ne de XI Hak. ve bazı diğer dillerde ötümsüzleşen sesin mi yoksa daha sonradan ortaya çıkan ikincil şeklin mi en eski Türkçe sesi karşıladığına karar verebiliriz. Başka bir deyişle, GB XX öncesi Osm.da *a:c* 'aç' (ve *od* 'ateş') ve *aç* 'aç!' (ve *ot* 'ot') olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte XI Hak.da bu kelimeler benzer şekilde *o:t* ve *ot* olarak bulunmakta ve bu sebeple *a:ç* ve *aç* şekillerinin mevcut olduğu farz edilmektedir. Fakat VIII öncesi Türkçede bunların *a:c, o:d, aç, ot* şeklinde mi yoksa *a:ç, o:t, aç, ot* şeklinde mi bulunduğuyla ilgili bir şey söylenememektedir.

Son olarak *y'*'nin tarihini VIII'ten daha geriye götürebilecek bir vasıtanın olup olmadığı sorununa değineceğim. Ne olursa olsun XX *-y-/y'*'nin, VIII *-d-/d, -ñ-/ñ* ve aynı zamanda *-y-/y* seslerine dayandığı açıktır. Mantıklı olarak XX *y-* sesinin de *d-, ñ-* ve bazen *y'*'ye dayandığı iddia edilse de, eğer bu sesler (*d-, ñ-*) VIII yy.da bulunsalar bile, bu tarihten önceki bir zamanda çoktan *y'*'ye dönmüş oldukları bir gerçektir. Açıkçası, yeterince incelenen dillerde bu problemin çözümüne yardım edebilecek hiçbir verinin olmadığı gerçeğiyle karşı karşıya kalmış durumdayız. *y'*'yi koruyan diller tüm durumlarda bu sesi korumaktadır; *y-* ve *c'*'yi ayırma yapmaksızın

aynı kelime için kullanan KB dilleri dışında *y*-'yi *c*-'ye çeviren veya nazal *ñ*-'den önce gelen *y* sesini değiştiren (her iki ses de *-y/-y*'nin ikincil şekilleridir) diller aynı şeyi istisnasız tüm durumlarda yapmaktadır. Eğer konuyla ilgili başka kanıtlar aranacaksa bunlar, herhangi bir başka yerde bulunabilir. Bu kanıtlar gerçekte iki yerde aranabilir: Uzak Batı ve Moğolcadaki en eski Türkçe ödünç kelimeler.

Uzak Batıda bulunan, VI veya VIII *d*- (> *y*-) sesinin mevcut olduğuna dair kanıtlar, oldukça yetersiz, fakat kesindir. Bizanslı bir yazar olan Menander Protector, 'cenaze ziyafeti' anlamını taşıyan VI Türkü'ye ait *doğia* (şüphe yoktur ki bu devirde Yunanca "delta" ötümlü, sızıcı bir diş sesi ve "gamma" ise ötümlü, gırtlaksız sürtünmeli bir sestir) kelimesini kaydetmektedir. Açık bir şekilde görülmektedir ki, bu kelime tam olarak aynı anlamı taşıyan VIII Türkü *yoğ* (veya *yo:ğ?*), XI Hak. *yo:ğ* (Kaş. III 143) kelimesidir. Diğer kanıtlar ise doğrudan ve dolaylı olarak Proto-Bulgar'lardan gelmektedir. Proto-Bulgarlara ait dil malzemesinin bir kısmı Pritsak'tan (1955, s. 43) alındı. İlk Bulgarca hükümdar adları listesinde (VII sonları olarak tarihlendirilebilir) 12 yıllık hayvan döngüsüne dayanan takvimde yılın yılı *đilom* (tabii ki yine sızıcı *d* ile) olarak adlandırılmaktadır ki bu kelimenin VIII/IX Türkü'deki *yıla:n* kelimesi olduğu açıktır. Eski kilise Slavcasındaki *doxtor* 'yastık' kelimesi belki Proto-Bulgar'lardan ödünçlenmiş bir kelimedir ve bu kelime pek çok anlamıyla birlikte *yoğdu*: kelimesinin (bk. dipnot 4) daha erken bir şekli olabilir. Benzer bir şekilde Macarca *dió* 'fındık' kelimesinin, aynı anlamdaki XI Hak. *yağ:a:k* (Kaş. III 29) kelimesinin Proto-Bulgarcadaki şeklinden oluştuğu iddia edilmektedir. Yukarıda yapılan açıklamalara göre bu durum, XIV Bulgar dilinin, diğer pek çok dille karşılaştırıldığında, daha uzun süre *-d*-'yi korumuş olmasıyla ilgili olabilir.

Moğ.daki en erken Türkçe ödünç kelimelerle ilgili kanıtların açıklanması daha zordur, fakat daha kolay olanı tüm diğer ödünç kelimeler arasında VIII yy.da *y*- ile başlayan Türkçeden ödünçlenmiş kelimeleri incelemektir. En erken Moğ. Budist metinlerinin çevirilerinde *yirtinçü* 'evren' gibi Türkçeden ödünçlenmiş *y*- ile başlayan pek çok kelime vardır. Bu kelimelerin güvenilir bir şekilde bu metinlerin çevrildiği dil olan IX ve sonrası Bud. Uyg. dilinden ödünç alındığı farz edilebilir. Fakat dikkatli bir çalışmanın ürünü olan Haenisch'in XIII yy. *y*- ile başlayan kelimeler listesi (toplamda 40'ın çok üzerinde) Türkçe ile paylaşılan sadece bir kelime göstermektedir: *yara* 'yara'. Bu kelime belki de Türkçenin Moğ.dan ödünçlediği bir kelimedir ve bunun tam tersi bir durum söz konusu değildir. Bu kelimenin Türkçede tespit edildiği ilk yer, içinde pek çok Moğ. kelime barındıran KB XIV Kum.dur. Böyle bir veri olmasaydı bu kelime MG XV ve sonrası Çağ.da ortaya çıkana kadar bilinmeyecekti. Anlaşılan o ki, 'Budist' döneminden önce Moğollar Uyg., Hak. ve *y*-sesini koruyan diğer XI/XIII dillerini konuşan Türklerle yakın temas hâlinde değildiler.

Diğer bir taraftan Haenisch'in listesinde yer alan *c*- ile başlayan kelimelerin (yaklaşık 170 adet), incelenmesi Moğ. ve Türkçedeki pek çok ortak kelimedenden

hangisinin *y*-den *c*-ye değiştiğini gösterir. *cida* 'mızrak', *cerge* 'tabur' ve *coba*- 'acı çekmek' (bu fiilden türeyen kelimelerle birlikte) gibi kelimeler köken olarak Moğ.ya ait, Türkçede ödünç kelimelerdir. Bununla birlikte en az on tane kelime daha vardır ki, bunlar da açık bir şekilde köken olarak Türkçe kelimelerdir ve Moğ.ya ödünç verilmişlerdir. Bunlar şunlardır: 1) *caka* 'yaka', Türkçe *yaka*: kelimesinden. VIII Uyg., XI Hak. ve KD, MK, KB (*caka/çağa*) gibi pek çok modern dilde tespit edilmiştir. 2) *calbari*- 'yalvarmak', Türkçe *yalvar*- kelimesinden. VIII/IX Türkü, IX ve sonrası Bud. Uyg., XI Hak. ve MK, KB (*calbar*-) gibi pek çok modern dilde bulunmaktadır. 3) *carxu* 'kanuni süreç', Türkçe *yarğu* kelimesinden. Bu kelimenin KB XIV Kum.dan daha önceye ait izleri sürülememektedir. Kelimenin Moğ.da bilinmeyen öz Türkçe bir fiil olan *yar*- 'bölmek' fiilinden türemesi, bir sonraki maddede yer alan kelime gibi, bunun köken olarak Türkçe olduğunu kanıtlayan bir gerçektir. 4) *carim* 'yarım' Türkçe *yarım* kelimesinden. IX ve sonrası Bud. Uyg., XI Hak. ve MK, KB (*carim*) gibi pek çok modern dilde bulunmaktadır. 5) *carlix* 'üst düzeyden verilen emir', Türkçe *yarlıg* kelimesinden. VIII/IX Türkü, IX ve sonrası Bud. Uyg., XI Hak. ve MK (*carlık*) gibi modern dillerde tespit edilmiştir. 6) *casa*- 'düzeltmek, emretmek', Türkçe *yasa*-fiilinden. VIII Türkü ve KB (*casa*-) gibi pek çok modern dilde bulunmaktadır. 7) *casax* 'emir', köken olarak Türkçe *carxu* gibi olmasına rağmen çok erken metinlerde bulunmamaktadır. 8) Alışılmış Moğ. (*h*)*on* kelimesi dışında iki kere tarihleme formüllerinde kullanılan *cil*, Türkçe *yıl* kelimesinden. VIII Türkü ve MK, KB (*cıl*) dahil olmak üzere neredeyse bütün Türk dillerinde mevcuttur. 9) *cirugel/cürüğe* 'gönül', Türkçe *yürek* kelimesinden. IX ve sonrası Bud. ve Siv. Uyg., XI Hak. ve MK, KB (*cürek*) dahil olmak üzere pek çok modern dilde bulunmaktadır (söz sonu *-e* için bk. dipnot 2). 10) *cançi*- 'çarpmak' örneği farklı bir durumdadır, çünkü bu ödünç kelime Türkçe şekliyle doğrudan paraleldir. MK XX'de tespit edilen *canç*-, < *yanç*- kelimesinden değil, VIII Türkü ve pek çok modern dilde bulunan *sanç*- kelimesinden gelişmiştir. Bu kelimelerin hepsi XIII yy.da veya bu dönemden çok kısa bir süre önce *y*-yi *c*-ye dönüştüren bazı Türk dillerinden, büyük olasılıkla KD grubundaki dillerden, ödünç alınmış olmalıdır. Kaş. XI yy.da "Kıp. ve Oğuz"larda bu değişimin meydana geldiğini belirtmiştir. Onun, yukarıda belirtilen, "Oğuzların ve Çin'in yukarısına giden Türklerin dilinde" *-d*'lerin *-y*'ye dönüştüğü şeklindeki açıklaması bu durumla ilişkili olarak değerlendirilebilir. Eğer "Oğuz" kavramı her iki açıklamada da aynı anlamda kullanıldıysa ve eğer başlangıç noktası da Kaş.ın meşhur haritasının merkezi olan Balasagun ise, gösterilen bu bölge yaklaşık olarak günümüz KD dillerinin konuşulduğu yerdir.

d- > *y*- değişimi ile ilgili araştırmamda son olarak, Haenisch'in *d*- ile başlayan kelimeler listesini (tamamı neredeyse 170 tane) daha erken dönemde Türkçeden ödünçlenmiş bir kelime bulabilme ihtimaliyle inceledim. Bu ödünç kelimeler bizim bildiğimizden daha eskicil, VIII ve sonrası Türkçesinde görülen belirli fonetik eşitliklerin tahmin edilemediği bir Türk dilinden alınmış olmalıdır. Ne olursa olsun makul bir şekilde üç kelimenin Türkçeden ödünçlenmiş olduğu iddia edilebilir:

Bunlar şunlardır: 1) *dayi(n)* 'düşman', Türkçe *yağı*: kelimesinden. VIII Türkü ve Uyg., IX ve sonrası Bud. Uyg., XI Hak. vb. dillerde tespit edilmiştir. *y* < *ğ* ses değişimi diğer erken dönem ödünç kelimelerde de görölmektedir, *ayil* < *ağıl*, *takiya* < *takiğu* vb.; 2) *del* 'at yelesi', Türkçe *yal/yel* kelimesinden. XI Hak. ve diğer bütün modern dil gruplarında bulunmaktadır. 3) *dabçi* 'kapak' (tencere kapağı vb.), bu kelimeyle Türkçe şekli arasında kesin paralellikler bulunmamaktadır. Fakat bu kelime Türkçe (Moğ. değil) *yap-* 'kapatmak' fiilinden türemiş gibi görünmektedir. Bununla birlikte XIV Moğ. *nabçi* 'yaprak' kelimesinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu kelime *yap-* fiilinden türetilmiş aynı anlamı karşılayan Türkçe *yapırđak* kelimesiyle ilişkilidir. *yap-* fiili < *đap-* ve < *ñap-* şekillerinin her ikisini karşılayamayacağından yukarıda yapılan etimolojiler doğru olamaz. Mevcut verilerle bu listedeki herhangi bir başka kelimenin kesinlikle Türkçe olduğu iddia edilemez. Bunun yanında *dura* 'gönöl' kelimesiyle ilgili şüphelerim olduğunu da belirtmeliyim. Bu kelime *yürek* (bk. yukarı *cirüğe*) kelimesinin daha erken bir şekilden ödünç alınmış olabilir. Tabii ki böyle başka kelimeler de bulunabilir. XIII yy.da bulunduğu tanıklanmamış diğer kelimeler için Moğolca sözlükleri taramaya teşebbüs etmedim, fakat Prof. Poppe bana bunlardan üçünü açıklamıştı: 1) *düyil/düyil-* 'tırış olmak'; Prof. Poppe'nin çalıştığı Mukaddimetü'l-Edeb'in (?XIV) Moğ. karşılıkları verilen kelime listesi arasında yer alan bu kelimenin XI Hak. ve daha sonraki dillerde bulunan aynı anlamdaki Türkçe *yüli-* fiilinden ödünç alındığı açık bir şekilde görölmektedir. 2) *dulağan* 'sıcak'; bu kelime de eğer *y-* kelime başına sonradan eklenmediyse Türkçe *yılığ* (bk. yukarı) kelimesiyle ilişkili olabilir. 3) *düri* 'biçim, şekil, görünüş'; bu kelime de belki Türkçe *yü:z* 'yüz' kelimesine dayanmaktadır, fakat *dabçi/nabçi* türleri için başka bir problem vardır. Moğ. *ni'ur* 'yüz' kelimesi aynı etimoloji için başka bir aday olarak gösterilmesine rağmen, Türkçe *yü:z* kelimesinin *đü:z* ve *ñü:z* şekillerinin her ikisine de işaret edemeyeceği açıktır.

ñ > *y*- değişimi için Haenisch'in *n-* ile başlayan kelimeler listesinde kanıt aramak açıkçası umut kırıcıdır. Bu listede tüm kelimeler içerisinde yaklaşık yüzde 4,5 oranında *n-* ile başlayan kelime bulunurken Türkçede bu oran sadece yüzde birdir (ödünçlenmiş kelimeler hariç). Bu konudaki tek tatmin edici kanıt XI Hak. *yodruk* (Kaş. III 42) kelimesine dayanan (Moğ.da kelime sonuna uyumlu ünlü eklenmiştir, bk. s. dipnot 2) Moğ. *nodurxa* 'yumruk' örneğidir. Bu duruma uygun başka örneklerin bulunması mümkündür, fakat yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı *nabçi* ve *ni'ur* şüpheli örneklerdir. Bununla birlikte *nisun* 'gözyaşı' ve *niray* 'taze; genç tomurcuk' kelimelerinin her ikisini ya da herhangi birini Türkçe belirtilen her iki anlama da sahip *ya:ş* kelimesiyle ilişkilendirmek oldukça zordur.

Macarcadaki Proto-Bulgar dilinden ödünçlenmiş kelimelerin araştırılması daha verimli olacakmış gibi görünmektedir. Prof. Poppe bana Macarcadaki *nyár* 'yaz' kelimesinin Proto-Bulgarca *ña:r* yoluyla Türkçe *ya:z* (< *ña:z*) kelimesinden olduğunu açıklamıştı.

Kısaca özetlemek gerekirse, çalışmamın bu kısmında, uzak Batıdan ve Moğ. dan elde edilen sağlam bir kanıt vardır: VIII. yy. da söz başında *y-* barındıran bazı kelimeler, VI. yy. veya daha önceki devirlerde *d-* barındırmaktadır ve ilk bakışta görülebilecek bir iz, hatta belki bir kanıt daha vardır: VIII. yy. da söz başında *y-* bulunduran diğer kelimeler VI. yy. ve daha önceki devirlerde *ñ-* bulundurmaktadır. Bu konudaki araştırmam sırasında VIII -*y/-y*, -*d/-d* ve -*ñ/-ñ* seslerinin daha farklı ve eski sesleri karşılıklarını ileri sürebilecek hiçbir veri bulamadığımı da buraya eklemeliyim.

KISALTMALAR

Alt.	: Altay Türkçesi	Leb.	: Lebed Diyalakti
Anad.	: Anadolu Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi ve Anadolu ağızları)	Man. A-diy.:	Maniheist Uygur Metinleri A diyalakti
Bar.	: Baraba Diyalakti	Man. Ñ-diy.:	Maniheist Uygur Metinleri Ñ diyalakti
Başkurt	: Başkurt Türkçesi	Man. Uyg.	: Mani Uygur Metinleri
bk.	: bakınız	MG	: Merkezi Güney Türkçesi
Bud. Uyg.	: Budist Uygur metinleri	MK	: Merkezi Kuzey Türkçesi
Bulg.	: Bulgar Türkçesi	Moğ.	: Moğolca
Cum.	: Türkiye Cumhuriyeti'nin dili	MS	: Milattan sonra
Çağ.	: Çağatay Türkçesi	Müh.	: İbni Mühennâ, Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân
GB	: Güneybatı Türkçesi	Nehc.	: Nehcü'l-Feradis
GD	: Güneydoğu Türkçesi	Oğuz	: Oğuz Türkçesi
Hak.	: Hakaniye Türkçesi	Özb.	: Özbek Türkçesi
K. Kar.	: Kırım Karaim Türkçesi	Rbg.	: Rabguzî, Kısasu'l-Enbiya
Kaş.	: Kaşgarlı Mahmut, Divânü Lügati't-Türk	Sag.	: Sagay Diyalakti
Kaz.	: Kazan Türkçesi	Siv. Uyg.	: Sivil Uygur metinleri (dinî metinlerin dışındaki)
KB	: Kuzeybatı Türkçesi	Şor.	: Şor Diyalakti
Kç.	: Kaça Diyalakti	T.	: Trakay Diyalakti
KD	: Kuzeydoğu Türkçesi	Tar.	: Tarançi Diyalakti
Kıp.	: Kıpçak Türkçesi	Tel.	: Teleüt Türkçesi
Kır.	: Kırgız Türkçesi	Tfn.	: Turfan
Kız.	: Kızıl Diyalakti	Tob.	: Tobol Diyalakti
Kk.	: Karakalpak Türkçesi	Tub.	: Tuba Diyalakti
Koyb.	: Koybal Diyalakti	Tuv.	: Tuva Türkçesi
Krm.	: Kırım Türkçesi	Uyg.	: Uygur Türkçesi
Kum.	: Codex Cumanicus	vb.	: ve benzeri
Kür.	: Küerik Diyalakti	vd.	: ve diğerleri
Kzk.	: Kazak Türkçesi	yy.	: yüzyıl
L.	: Lutsk Diyalakti		

KAYNAKÇA

- ATALAY, B. (1939-1943), *Divânü Lügati't-Türk, I, II, III ve Dizin*, Ankara.
- BASKAKOV, N. A. (1953), *Khakassko-Russkiy Slovar'*, Moscow.
- CAFEROĞLU, A. (1931), *Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul.
- CLAUSON, Sir Gerard (1955), "Turkish Ghost Words", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3/4, p. 124-138.
- HAENISCH, E. (1939), *Wörterbuch zu Manghol-un Niuça Tobça'an*, Leipzig.

- HAİM, S. (1934), *New Persian-English Dictionary*, Teheran.
- HALTOD, M. (1949-53), *Mongolian-English Practical Dictionary*, Chicago.
- KARIMOVA, G. R. (1954), *Russko-Bashkirskiy Slovar'*, Moscow.
- KATANOV, N. F. (1903), *Opyt Issledovaniya Uryankhayskovo Yazyka*, Kazan.
- KİLİSLİ RİFAT (1923), *Kitab-ı Hilyetü'l-Lisân ve Hulbetü'l-Beyân, İbni Mühennâ Lügati*, İstanbul.
- KOWALSKI, T. (1929), *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków.
- MELIORANSKY, P (1903), *Arab filolog o mongol'skom jazyke*, Zapiski.
- MUSABAEV, G. (1954), *Kazakhsko-Russkiy Slovar'*, Alma Ata.
- OKLADNIKOV, A. P. (1955), *Istoriya Yakutskoy, A.S.S.R.*, Moscow-Leningrad.
- PALMBAKH, A. A. (1955), *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Moscow.
- PAVET DE COURTEILLE, A. (1870), *Dictionnaire turk-oriental, destiné á faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*, Paris.
- PRİTSAK, O. (1955), *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden.
- RADLOFF, W. (1888-1911), *Opyt slovarja tjurkskix narecij (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte)*, Moskva.
- RADLOFF, W. (1928), *Uigurische Sprachdenkmäler Materialien: Pamjatniki ujugurskogo yazyka*, Verlag Akad.
- YUDAHİN, K. K. (1945), *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas), Ankara.